

Nigar Eldar qızı TALİBOVA

Bakı Dövlət Universitetinin "Dünya iqtisadiyyatı" kafedrasının doktorantı,

E-mail: dosent1966@mail.ru

İQTİSADİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİNATINDA XARİCİ TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİNİN NƏZƏRİ ASPEKTLƏRİ

Xülasə

Tədqiqatın məqsədi iqtisadi təhlükəsizliyin təminatında xarici ticarət əlaqələrinin nəzəri aspektləri araşdırılmışdır. Bu məqsədlə xarici ticarət nəzəriyyələri təhlil olunmuşdur. Klassik iqtisadi məktəbin fikirləri də daxil olmaqla, bu sahədə mövcud xarici ticarət nəzəriyyələrinin mahiyyəti açıqlanmışdır. XX əsrdə xarici ticarət əlaqələrinin inkişaf xüsusiyyətləri, praktiki fəaliyyət üslubları baxılmışdır. İqtisadi qloballaşma şəraitində xarici ticarətin roluna və mühüm funksiyalarına toxunulmuşdur. Müasir dövrdə iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsində xarici ticarət əlaqələrinin rolu baxılmış, bununla bağlı tövsiyələr verilmiş və təkliflər hazırlanmışdır.

Tədqiqatın metodu baxımından məqalədə bir qrup elmi metodlardan, o cümlədən elmi abstraksiya, analiz, sintez və ümumiləşdirmə metodlarından istifadə edilmişdir. Xarici ticarət üzrə mövcud nəzəriyyələrin yaradıcılarına və bir qrup digər müəlliflərə də istinad olunmuşdur.

Tədqiqatın nəticələri nöqteyi-nəzərindən qeyd edə bilərik ki, ümumiləşdirilmiş fikirlərdən və tövsiyələrdən müasir dövrümüzdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsində xarici ticarət əlaqələrinin rolunun artırılması tədbirlərində və konseptual yanaşmaların müəyyənəndirilməsində istifadə oluna bilər.

Açar sözlər: iqtisadi təhlükəsizlik, xarici ticarət, xarici ticarət əlaqələri, nəzəri aspektlər, xarici ticarət əlaqələrinin gücləndirilməsi, iqtisadi səmərəlilik.

UOT: 339

JEL: F1

DOI: <https://doi.org/10.54414/BCLY9666>

Giriş

İqtisadi təhlükəsizliyin təmin olunması proseslərində xarici ticarət əlaqələrinin rolunun müəyyənəndirilməsi və bununla bağlı nəzəri yanaşmaların ümumiləşdirilməsi vacib məsələlər kimi xarakterizə olunur. Belə ki, dünya iqtisadiyyatının müasir problemləri sırasında, mürəkkəb problemlərdən biri də xarici ticarət əlaqələrinin səmərəliliyinin artırılması və ümumilikdə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi məsələlərinin ön plana çıxarılmasıdır.

Qeyd edək ki, müasir dövrdə xarici ticarət siyasətinin (XTS) əsasını təşkil edən xarici ticarət fəallığı və intensivliyi ilə diqqət çəkir. Ölkənin XTS-si bütövlükdə onun iqtisadi təhlükəsizlik siyasətinin reallaşdırılması ilə bağlıdır. Xarici ticarət əlaqələrinin (XTƏ) artması beynəlxalq əmək bölgüsünün formalaşması və müxtəlif ölkələrin vahid ticarət məkanında birləşməsi

prosesini yaxınlaşdırır. Ölkənin yaxın və uzaq xarici ölkələrlə XTƏ-lərinin inkişafı milli iqtisadiyyatın təkmilləşdirilməsi proseslərində həlledici rol oynayır. İqtisadi fəaliyyətin və ölkənin uzunmüddətli XTƏ-lərin genişləndirilməsi bütün səviyyələrdə iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi mühüm istiqamətdir. İqtisadi təhlükəsizlik sistemində XTƏ-lərin rolu müxtəlif nəzəriyyələrdə şərh olunmuşdur.

Xarici ticarətin təşkili və inkişaf etdirilməsinə nəzəri yanaşmaların tədqiqi

Xarici ticarətin formalaşması və inkişaf etdirilməsi ilə bağlı problemlər klassik iqtisadi məktəbin nümayəndələrindən başlamış müasir dövrümüzdə qədər iqtisadçı alimlərin diqqət mərkəzində olmuşdur. Belə ki, bir çox məşhur iqtisadçılar xarici ticarət məsələləri ilə məşğul olublar. Xarici ticarətin əsas nəzəriyyələri mer-

kantilist nəzəriyyə, A.Smitin “mütləq üstünlüklər nəzəriyyəsi, D.Rikardo və C.S.Milin “Müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi”, Hekşer-Olin nəzəriyyəsi, Leontyev paradoksu, M.Porter-in “Məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi”, habelə Rıbçin və Samuelson və Stolperin nəzəriyyələri-dir. Xarici ticarətin qabaqcıl nəzəriyyəsi ənənəvi olaraq merkantilist nəzəriyyə hesab olunur ki, onun əsasları A. Monkreyten, T.Man, J.D.Stüart, U.Stafford və digər klassiklərin əsərlərində qoyulmuşdur. Merkantilizm XV-XVII əsrlər iqtisadçıların dövlətin iqtisadi fəaliyyətə fəal müdaxiləsinə yönəlmiş baxışlar sistemidir. Xarici ticarətin merkantilist nəzəriyyəsi kapitalın ilkin toplanması və böyük coğrafi kəşflər dövründə yaranıb və qızıl ehtiyatlarının mövcudluğunun bir xalqın çiçəklənməsinin və onun təhlükəsizliyinin əsası olması ideyasına əsaslanırdı. Merkantilizm sərvətin dəyişməz və sonlu olduğuna inanırdı və buna görə də uğur qazanmağın yeganə yolunu xaricdən qızıl gətirməkdə və yüksək idxal rüsumları tətbiq etməkdə görürdü [1, s.155]. Merkantilistlərin fikrincə, xarici ticarət qızılın əldə edilməsinə yönəldilməlidir, çünki sadə əmtəə mübadiləsi vəziyyətində bir dəfə istifadə edilən adi mallar öz mövcudluğunu dayandırır və qızıl ölkədə toplanır və yenidən beynəlxalq mübadilə üçün istifadə oluna bilər. Ticarətə sıfır məbləğli oyun kimi baxılırdı, burada bir iştirakçının qazancı avtomatik olaraq digərinin itirməsi deməkdir və əksinə. Merkantilistlərin proteksionizm adlanan ticarət siyasəti xarici ticarətdə yerli istehsalçıları xarici rəqabətdən qoruyan maneələr yaratmaq, xarici mallara gömrük rüsumları tətbiq etməklə və onların malları müqabilində qızıl və gümüş almaqla ixracı stimullaşdırmaq və idxalı məhdudlaşdırmaqdan ibarət idi ki, bunlar da daxili bazarın təhlükəsizliyinin qorunması baxımından önəmlidir.

Sənaye və sənətkarlıq məhsullarının ixracının ölkənin sərvətinin mənbəyi olduğuna diqqət çəkən merkantilizmin baniləri ticarəti ölkə üçün zənginləşdirmə mənbəyi elan etmiş, dövlətlərə gəlirin daxil olmasını və yığılmasını təmin etmək üçün ixracı təşviq etmək və idxalı məhdudlaşdırmaq tövsiyə etmişdir. Həmin tədbirlər vasitəsilə ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyini qorunmasının mümkünlüyünü qeyd edirdilər. Bu nəzəriyyədə iqtisadi rifahın əsas amilləri hazır

məhsulların istehsalının və ixracının dövlət tərəfindən stimullaşdırılması, idxalçılara qarşı proteksionizm və onların ixracına qadağa qoyulmaqla ölkəyə vəsait axınının təmin edilməsi kimi tanınıb. Merkantilistlərin əsərlərini tənqid edən A.Smit olmuşdur. A.Smit öz işində merkantilistlər tərəfindən hazırlanmış nəzəriyyənin bir çox əsas müddəalarını, o cümlədən, aşağıdakıları tənqid edirdi:

1. A.Smitə görə, T.Mann ölkə iqtisadiyyatı üçün xarici ticarətin əhəmiyyətini həddən artıq qiymətləndirmiş, ticarətin ən mühüm növü olan daxili ticarəti lazımi səviyyədə qiymətləndirməmişdir.

2. A.Smitə görə, cəmiyyətin sərvəti pulda deyil, maldadır. Pulun özü də əmtəə hesab edilir.

3. Merkantilistlərdən fərqli olaraq, A.Smit xarici ticarətin liberallaşdırılmasının tərəfdarıdır və çünki, bu, xüsusi hallarda xarici məhsullara məhdudiyyətlərin tətbiq edilməsinə imkan verir.

4. A.Smit, T.Mannın təklif etdiyi yanaşmanı tənqid edir, ona görə xarici ticarət balansının əlverişsiz olduğu ölkələrdən malların idxalını məhdudlaşdırmaq lazımdır. Çünki, bu ölkənin təhlükəsizliyi üçün önəmli şərtidir.

5. A.Smit, insanın ölkənin zənginləşməsinin qonşularının məhvi ilə bağlı olması fikri ilə razılaşmır. Bir ölkə üçün qələbə yalnız digəri uduzduqda mümkün deyil.

A.Smit qeyd edirdi ki, təkcə xarici deyil, habelə daxili ticarət ölkənin zənginləşməsinə və iqtisadi təhlükəsizliyinə töhfə verir. Bundan başqa, müəllif xarici ticarətlə müqayisədə daxili ticarətin bir çox üstünlüklərini qeyd edir:

1) kapitalın daha çox dövriyyəsi hesabına sənayenin və ya ölkənin məhsuldar əməyinin inkişafına dəfələrlə daha çox həvəs;

2) ticarət əməliyyatlarının aşağı riskli olması;

3) etibarlılığa görə, daha əhəmiyyətli kapital cəlb etmək imkanı, çünki insanların çoxu eyni gəlirlə daha az riskli müəssisələrə investisiya qoymağa üstünlük verir;

4) ölkə daxilində əhəmiyyətli dərəcədə daha çox mal növləri ilə ticarət etmək mümkündür.

A.Smit qeyd etmişdir ki, xarici ticarətin predmeti daha asan daşınması və daha böyük rəqabət qabiliyyətinə görə, ilk növbədə, istehsal olunan mallardır. Habelə, A.Smit qeyd edir ki, kənd təsərrüfatı və istehsal sahəsindəki üstünlük hətta

inkışaf etməmiş xarici ticarətlə də ölkənin zənginləşməsinə töhfə verə bilər. Ona görə, “Sərvətin mənbəyi həmişə məhsuldar əməkdir, çünki xalqın sərvəti ticarətdə deyil, istehsalda yaranır” [2, s.139].

A.Smit ən riskli ticarətin iflası səbəb ola biləcəyini qeyd edir və qaçaqmalçılığı ən riskli peşə hesab edir. Üstəlik, şotland iqtisadçı hesab edirdi ki, xarici ticarəti yerli tacirlər deyil, əcnəbilər həyata keçirə bilər, çünki bu yenə də yüksək rifah səviyyəsinə çatmağa mane olmayacaq. Bununla belə, A.Smitə görə xarici ticarət, yenə də xalqa aşağıdakı formalarda fayda gətirir: 1) ölkədə qalacaq və heç bir dəyəri olmayan artıq məhsulun ixracı; 2) ölkə əhalisinin tələbatının daha dolğun ödənilməsinə səbəb olacaq tələb olunan malların idxalı; 3) ölkənin zənginləşməsinə töhfə verən qızıl və gümüşün ölkəyə idxalı. O, öz əsərində ardıcıl olaraq XTS-də protoksionizmin çatışmazlıqlarını qeyd edirdi. Xarici ticarətdə məhdudiyyətlərin tətbiqinin aşağıdakı mümkün mənfi nəticələrini və həmin nəticələrin ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyinə təhdid yaradacağını da qeyd edirdi: 1) yüksək rüsumlar qaçaqmalçılığın artmasına kömək edir; 2) idxalın qarşısını almaq və ya azaltmaq üçün rüsumların tətbiqi ölkənin gömrük gəlirlərinə və ticarət azadlığına xələl gətirir; 3) ölkəyə kənd təsərrüfatı məhsullarının idxalına qadağa qoyulması əhalinin artımının və ölkənin sənaye inkişafının məhdudlaşdırılmasına gətirib çıxarır. İqtisadçının sözlərinə görə, xarici məhsullara məhdudiyyətlərin tətbiqi yalnız ölkənin təhlükəsizliyi üçün və yerli məhsul vergiyə cəlb olunduğu halda mümkündür. A.Smit öz fikirlərini belə təsdiqləyir ki, xarici ticarətin məhdudlaşdırılması bu ölkənin ticarət potensialının tam reallaşmasına imkan verməyəcək [3, S. 348]. A.Smit qeyd edirdi ki, ölkədə işsizliyin yaranmasının deyə xarici ticarətin liberallaşdırılması tədricən baş verməlidir. A.Smit xarici ticarətin vergitutmasına XTS-nin aləti və milli iqtisadiyyatın tənzimləyicisi kimi deyil, daha çox iqtisadiyyatın bu sektorunun himayədarlığı ilə bağlı xərclərin ödənilməsi üçün dövlət xəzinəsinin doldurulması mexanizmi kimi baxırdı. A.Smit belə bir fikir formalaşdırmışdır ki, ölkələr xarici ticarətin sərbəst inkişafında maraqlıdırlar. Çünki onlar xarici ticarətin inkişafından asılı olmayaraq bundan faydalana bilərlər [4, s.84-85].

A.Smit öz işində qeyd edir ki, çoxsəviyyəli ticarət ölkəyə daha az fayda verir, çünki belə fəaliyyətlər əhəmiyyətli vaxt tələb edir və ticarət əməliyyatlarını reallaşdırarkən ən aşağı kapital dövryyəsi və ən böyük risk ilə xarakterizə olunur. Şotlandiyalı iqtisadçının işində tranzit ticarəti ümumilikdə mənfi səciyyələndirilir və qeyd olunur ki, bu, ölkə kapitalının məhsuldar əməkdən yayınmasına gətirib çıxarır və bu cür əməyi başqa ölkələrdən ehtiva edir. Lakin tranzit ticarətinin reallaşdırılması üçün tranzit ölkənin gəmilərindən istifadə olunarsa, o, həmin ölkənin zənginləşməsinə töhfə verə bilər. Bundan əlavə, Smit ölkənin tranzit ticarətinin yüksək inkişaf səviyyəsini onun iqtisadi inkişafının təbii nəticəsi və əhəmiyyətli milli sərvətin əlaməti hesab edir. Tranzit və xarici ticarətin bütün çatışmazlıqlarına, eləcə də daxili ticarətin üstünlüklərinə baxmayaraq, Smit hər bir ticarət növünün faydalı, zəruri və qaçılmaz olduğunu qeyd etmişdir. A.Smit bütövlükdə iqtisadi nəzəriyyənin, xüsusən də xarici ticarət nəzəriyyəsinin inkişafına mühüm töhfə verən dövrünün ən görkəmli iqtisadçılarından biri olmuşdur. Onun hazırladığı nəzəriyyənin müddəaları əsasən merkantilistlərin və xüsusən də T.Manın əsərlərinə tənqidi yanaşma, eləcə də ölkə iqtisadiyyatının inkişafının xarici ticarətdən daxili ticarətə keçid əsasında mümkün olduğu fikri üzərində formalaşmışdır. Buna baxmayaraq, A.Smit xarici ticarətin zəruriliyi və rentabeli haqqında nəticə çıxardı, həmçinin ölkədə topdansa satış ticarətinin müxtəlif növlərini qeyd etməklə və onları xarakterizə etməklə xarici ticarət nəzəriyyəsinə yeni bir fikir daxil etdi.

Niyə dövlətlərin müəyyən əmtəələrin istehsalında mütləq üstünlüyü olmadan ticarət etdikləri sualının cavabı 1817-ci ildə D.Rikardo tərəfindən işlənmiş müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsi idi. Onun əsas fərqi, mütləq üstünlüklər olmadığı halda belə ixrac və idxalın sərfəli ola biləcəyi postulatı idi. Yəni, istehsal xərcləri ixrac edilən malların istehsal xərclərindən yüksək olan mallar da idxal oluna bilər. Xarici ticarətdə iştirak isə onun bütün subyektləri üçün faydalıdır. Ümumiyyətlə, müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin əsas metodoloji əsasları mütləq üstünlük nəzəriyyəsi ilə eynidir. Halbuki təcrübədə ticarət əlaqələri belə sərt sərhədləri aşır. Xüsusilə, müqayisəli üstünlüklər

nəzəriyyəsi ixrac və idxalın şaxələndirilməsi imkanlarını nəzərə almır, onun bəzi fərziyyələrini zəiflədən çoxsaylı genişlənmələrə malikdir. Xarici ticarətlə əlaqəli digər nəzəriyyələr bazar tarazlığı və istehsal amillərinin nisbəti nəzəriyyələridir. Bazar tarazlığı nəzəriyyəsinin əsasları J.S.Mill və L.Valrasın əsərlərində qoyulmuş və A.Marşalın sayəsində klassik formasını almışdır. Bu nəzəriyyə əmtəə və xidmətlər bazarının bu mal və xidmətlərə olan tələb və təklif həcmələri arasında tarazlıq vəziyyətinə çatmağa meyilli olması fikrinə əsaslanır. Tələb və təklifin miqyası birbaşa qiymətlərlə müəyyənləşdirilir: qiymət nə qədər aşağı olarsa, tələb bir o qədər yüksək olar, təklif isə bir o qədər aşağı olar və əksinə. Məhsul və ya xidmətin son qiyməti tələb və təklifin həcmələri və qiymətləri üst-üstə düşdükdə müəyyənləşdirilir. Bazarda tarazlıq vəziyyətlərindən kənarlaşmalar - ya tələbin, ya da təklifin artıqlığı - mümkündür, lakin müvəqqətidir. Bunlarda iqtisadi təhlükəsizliyə təhdidlər yaradır. İqtisadi təhlükəsizliyin təminatı üçün iqtisadiyyat həmişə bütün bazarlarda - əmtəə və istehsal amilləri, daxili və xarici bazarlarda tarazlıq vəziyyətinə nail olmağa çalışır. Bu tarazlıq sabit deyil və tələb və təklifin strukturu və həcmələrində dəyişikliklərdən sonra dəyişir. Bazar tarazlığı nəzəriyyəsi XX əsrin ortalarında iqtisadiyyat üzrə mənbə müzakifəsi A.Meadenin "Beynəlxalq ticarətin həndəsəsi" adlı əsərində beynəlxalq ticarətin təhlili üçün əsas alətə çevrildi. O, bazar tarazlığı nəzəriyyəsindəki tələb və təklif qrafiklərindən, istehlaka laqeydlilik ayrılardan və s. istifadə edərək, beynəlxalq ticarətdə müxtəlif vəziyyətlərin necə təsvir oluna biləcəyini nümayiş etdirdi. Daha sonra beynəlxalq ticarət tədqiqatlarında bazar tarazlığı nəzəriyyəsinin istifadəsi xarici ticarətin və ölkələrin tədiyyə balanslarının təhlilinə, milli hökumətlərin XTS-nə, əmtəə və xidmətlərin milli və xarici istehsalçıları arasında rəqabətə, daxili bazarın təhlükəsizliyinə yönəldi.

Xarici ticarətin inkişafında D.Rikardo nəzəriyyəsindən sonra digər əsas istiqamət istehsal amilləri arasındakı əlaqə nəzəriyyəsi idi ki, onun əsaslarını E.Hekşer və Nobel mükafatçısı B.Olin formalaşdırmışdır. Bu nəzəriyyə bir ölkədə istehsal amillərinin qiymətinin bilavasitə

onların artıqlığı ilə müəyyən edildiyi və nəticədə istehsalında artıq və nisbətən ucuz istehsal amillərinin üstünlük təşkil etdiyi malların nisbətən ucuz olacağı ehtimalına əsaslanır. Nəticədə, ölkələr özlərində bol olan istehsal amillərindən istifadə olunmuş əmtəələri ixrac edir və az olanları isə idxal edirlər. Bu müddəə Hekşer-Olin teoremi adlanır və teorem özü istehsal amilləri arasındakı əlaqə nəzəriyyəsinin özəyi oldu. Hekşer-Olin teoremini genişləndirən bir sıra nəzəri alətlər toplusu da vardır:

1. Stolper-Samuelson teoremi: beynəlxalq ticarət nəticəsində məhsulun qiymətinin artması bu məhsulun istehsalında ən intensiv istifadə olunan amil gəlirlərinin artmasına səbəb olur;

2. Hekşer-Olin-Samuelson teoremi: əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq mübadiləsi təkcə ticarət edilən mallar üçün deyil, habelə istehsal amilləri üzrə qiymət fərqlərinin bərabərləşməsinə gətirib çıxarır;

3. Rıbcinski teoremi: istehsal amilinin təklifinin artması əmtəə istehsalının artmasına və onun ən intensiv istifadə olunduğu sahələrdən məhsulların ixracının artmasına, bu amilin ən az istifadə edildiyi sənaye sahələrində isə əmtəə istehsalının və ixracının eyni vaxtda azalmasına gətirib çıxarır;

4. Cons teoremi: xarici amillərin (ekzogen dəyişənlərin) dəyişməsi daxili amillərin (endogen dəyişənlərin) qeyri-mütənasib artmasına səbəb olur və s.

İstehsal amilləri nəzəriyyəsi müqayisəli üstünlüklər nəzəriyyəsinin çatışmazlıqlarından yan keçməyə müvəffəq olmuşdur.

Nobel mükafatçısı V.Leontyevin xarici ticarətlə bağlı baxışları da maraq doğurur. O, 1953-cü ildə ABŞ-ın xarici ticarətinə dair işində göstərdi ki, kapitalın nisbi ucuzluğuna baxmayaraq, onların ixracında kapital tutumlu malların payı azalır, əmək tutumlu mallar isə əksinə, artmaqdadır. Bu tədqiqatın nəticələri "Leontyev paradoksu" adlanır [5, s.14].

Son 70 il ərzində iqtisadi təhlükəsizliyin təminatında xarici ticarət əlaqələrinin müasir inkişaf xüsusiyyətləri

XX əsrin ortalarında xarici ticarətlə bağlı nəzəriyyələr daha da artmağa başladı. Ən məşhurları kəşifən tələb nəzəriyyəsi, texnoloji boşluq nəzəriyyəsi, sahədaxili ticarət nəzəriyyəsi, məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi, yeni ticarət

nəzəriyyəsi, rəqabətqabiliyyətlik nəzəriyyəsidir. Kəşişən tələb nəzəriyyəsi 1961-ci ildə S.Linder tərəfindən irəli sürülmüş və o, yalnız daxili tələbatın ödənilməsi zamanı məhsulun ixrac olunması biləcəyinə diqqət çəkmişdir. S.Linderin nəzəriyyəsinə görə, ölkənin tələbinin strukturunu müəyyənləşdirən əsas amil əhalinin orta gəlir səviyyəsidir (gəlirin daha yüksək səviyyəsi daha keyfiyyətli məhsul almağa imkan verir). Adambaşına düşən gəlir səviyyəsi oxşar olan ölkələr ən çox qarşılıqlı ticarətlə məşğul olurlar. Optimal nəticə oxşar tələb strukturuna malik olan ölkələr arasında əldə edilə bilər (tələb üst-üstə düşür). Kəşişən tələb nəzəriyyəsinə görə, xarici ticarətin əsas nəticəsi kimi bu prosesdə iştirakçı ölkələrin əhalisinin istehlak məhsullarını geniş seçim etmək və aşağı qiymətə almaq imkanları vardır [6, s.113]. S.Linderlə paralel olaraq eyni vaxtda, 1961-ci ildə M.Pozner texnoloji boşluq nəzəriyyəsini irəli sürdü. Bu nəzəriyyəyə görə, texnoloji inkişafdakı fərqlər xarici ticarət üçün ilkin şərtədir. Texnoloji boşluq nəzəriyyəsi, ölkələrin innovasiya baxımından bir-birindən fərqlənməsinə və texnoloji cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrlə texnoloji cəhətdən geridə qalan ölkələr arasındakı XİƏ-lərə əsaslanır. Birincidən ikinciyə yeni texnologiyalara əsaslanan mal və xidmətlər ixrac olunur. İkincidən birinciyə - texniki cəhətdən köhnəlmiş məhsullar. Texnologiyada lider olan ölkələr öz məhsullarının unikallığına görə xarici ticarətdən müəyyən inhisar rentasını alırlar [7, s.58].

Texnoloji boşluq nəzəriyyəsi biliklərin beynəlxalq mübadiləsini izah etmək üçün də istifadə edilə bilər. İqtisadiyyatda beynəlxalq bilik mübadiləsinin xüsusi nəzəriyyəsi yoxdur və bu fenomenin nəzəri başa düşülməsi üçün adətən xarici ticarətin ayrı-ayrı nəzəriyyələrindən, xüsusilə, texnoloji boşluğu nəzəriyyəsindən istifadə olunur. Buna əsasən, yeni biliklər və onun əsasında yaradılan yeni texnologiyalar ölkəyə bu bilik və texnologiyaya əsaslanan mal və xidmətlərin istehsalı və ixracında müvəqqəti iqtisadi üstünlük verir. Məhsulun ixracı ilə müqayisədə onun xaricdə istehsalı çox vaxt nəqliyyat xərclərinin aşağı olması, gömrük məneələrinin olmaması və s. hesabına daha sərfəli olur [8, s.39]. 1966-cı ildə B.Balassa və Q.Qrubel xarici ticarət münasibətlərinə sahədaxili ticarət nəzəriyyəsi adlanan başqa bir nəzəri baxışı

təklif etdilər. Bu nəzəriyyəyə görə xarici ticarət sahədaxili və sahələrarası ticarətə bölünür. Sahədaxili ticarət bir sənayenin məhsullarının beynəlxalq mübadiləsini nəzərdə tutur. Burada əsas şərt ola bilər: nəqliyyat xərclərinin azaldılması (məsələn, hazır məhsul istehsal edən müəssisə üçün komplektləşdirici hissələri və ya xammal xaricdən gətirmək ölkə daxilində almaqdan daha ucuzdur), istehlakçıların zövqündəki fərqlər (həmişə istehlakçılar var, onlar xarici istehsal mallarına üstünlük verirlər), mövsümi fərqlər (dünyanın müxtəlif regionlarında və ölkələrində eyni fəsillərin başlanması görə onlar arasında eyni məhsulun qarşılıqlı mübadiləsi mümkündür: ilin bir vaxtında ixrac, digəri üçün idxal), miqyas iqtisadiyyatı (eyni məhsul üzrə ixtisaslaşma, lakin fərqli xüsusiyyətlərə malik).

1960-cı illərdə formalaşmış ticarət münasibətlərinin başqa bir nəzəriyyəsi R.Vernonun məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsidir. Bu nəzəriyyəyə görə, tələb olunan istənilən məhsul təqdim olunma, böyümə, yetkinlik və bazardan çıxış mərhələlərindən keçir. Birinci mərhələdə məhsul və ya xidmət bir və ya bir neçə ölkədə meydana çıxır və ona tələbat yaranarsa, ikinci mərhələyə ixracatçı ölkənin xarici ticarətində inhisar mövqeyinin bütün üstünlüklərindən istifadə etməklə onun ixracına keçid mümkündür. Üçüncü mərhələdə, bazarın doymasına nail olmaq mərhələsində məhsula tələbin saxlanması məhsulun azaldılması ilə bağlıdır. Nəticədə istehsal ən az xərc tələb edən ölkələrə (məsələn, ucuz işçi qüvvəsi olan ölkələrə) ötürülür [5, s.14]. Son mərhələ köhnəni əvəz edən yeni bir məhsulun meydana çıxması mərhələsidir. Beləliklə, R.Vernon nəzəriyyəsində ölkələrin ixtisaslaşması məhsulun həyat dövrünün müxtəlif mərhələləri ilə əlaqələndirilir və əvvəllər konkret mal və ya xidmətləri ixrac etmiş ölkələr onları istehsal etməkdən imtina edib idxala keçə bilərlər.

1970-ci illərin sonundan başlayaraq bir sıra iqtisadi nəzəriyyələr meydana çıxdı ki, burada ölkələr arasında ticarətin yaranması üçün əsas şərt miqyas iqtisadiyyatı ilə xarakterizə olunan istehsalda ölkələrin ixtisaslaşması - məhsulun həcmi artdıqca istehsal xərclərinin azaldılması effekti hesab olunurdu. Bu nəzəriyyələrdən biri yeni ticarət nəzəriyyəsi adlanırdı. Yeni ticarət

nəzəriyyəsinin əsas ideyası miqyas iqtisadiyyatlarının təsir dərəcəsinə görə daxili və xarici növlərə bölünməsi idi. Xarici təsir sənayedə istehsalın miqyasının artması nəticəsində istehsal xərclərinin azalmasıdır. Xarici miqyas iqtisadiyyatı eyni məhsul və ya xidmət istehsal edən şirkətlərin sayı artdıqda baş verir. Sənayedə firmaların sayının artması, öz növbəsində onlar arasında rəqabətin artmasına səbəb olur. Sırf xarici təsirlə mükəmməl rəqabət baş verəcək və istehsalçılar (ixracatçılar) öz məhsullarının qiymətlərinə təsir edə bilməyəcəklər. Daxili təsir şirkətin istehsal miqyasının artması nəticəsində istehsal xərclərinin azalmasıdır. Daxili miqyas qənaətləri o zaman baş verir ki, əmtəə və ya xidmətin istehsalının həcmi dəyişməz qalır, lakin onu istehsal edən firmaların sayı azalır. Bu təsir inhisarçılığın yaranmasına gətirib çıxarır. Sırf daxili təsirlə qeyri-mükəmməl rəqabət baş verəcək və istehsalçılar (ixracatçılar) məhsullarının qiymətlərini dəyişdirərək onların satışına təsir göstərə bilirlər.

“Rəqabət üstünlüyü” anlayışı ötən əsrin 1970-1980-ci illərində M.Porter tərəfindən elmi əsaslandırılmışdır [9, s.79]. “Rəqabət üstünlüyü nəzəriyyəsi” adlanan nəzəriyyəsinin əsas ideyası ondan ibarət idi ki, beynəlxalq ticarətdə ölkələrin üstünlükləri bilavasitə milli müəssisələrin iqtisadi fəaliyyətlərini həyata keçirdikləri makromühitlə və bütövlükdə bir sıra amillərlə müəyyənləşdirilir: ölkənin iqtisadi təhlükəsizliyi və milli iqtisadiyyat sahələrinin rəqabətqabiliyyətliliyi üçün zəruri olan istehsal amilləri ilə təmin edilməsi (investisiya resursları, əmək, infrastruktur və s.); sənayedə konkret məhsul və ya xidmətlərə daxili bazar tələbinin xarakteri; ölkədə beynəlxalq səviyyədə rəqabətqabiliyyətli sənaye və iqtisadiyyatın digər əlaqəli sektorlarının mövcudluğu; ölkədə şirkətlərin yaradılması üçün mövcud şərait və s.

Xarici ticarətin iqtisadi təhlilinin inkişafının başqa bir istiqaməti XXI əsrin əvvəllərində formalaşmışdır. Bu dövrdə 1980-1990-cı illərdə Nobel mükafatçıları O.Hart, S.Grossman və J.Mur tərəfindən hazırlanmış natamam müqavilələr nəzəriyyəsindən istifadə edilmişdir. Nəzəriyyəyə görə, natamam müqavilələrin iki forması mümkündür: autorsinq - şirkət ondan asılı olmayan təchizatçılardan istifadə edir; insorsinq - şirkət ondan asılı olan və ya onun bir

hissəsi olan təchizatçılardan istifadə edir. Qlobal dəyər zəncirləri fenomeni yalnız XXI əsrin ikinci onilliyində geniş şəkildə tanındı. Bu cür tanınmaya misal olaraq G20 ölkələrinin Sankt-Peterburq Bəyannaməsini göstərmək olar: “Biz qlobal dəyər zəncirləri ilə əlaqəli dinamikanı və onlarda iştirakın iqtisadi artım, sənaye strukturu, inkişaf və iş yerlərinin yaradılması üçün nəticələrini daha yaxşı başa düşməyin vacibliyini dərk edirik. Qlobal dəyərə zəncirlərində iştirakla bağlı imkanların və problemlərin müəyyənləşdirilməsi, əlavə dəyər baxımından xarici ticarət statistikasına çıxışın təmin edilməsi ölkələrə iqtisadi artımın faydalarını asanlaşdırmaq üçün tədbirlər haqqında lazımi qərarlar qəbul etməyə kömək edə bilər” [10].

XXI əsrin əvvəllərində xarici ticarətin iqtisadi təhlilinin inkişafının növbəti əsas istiqaməti formalaşmışdır. Son onilliklərdə xarici ticarətin ümumi nəzəriyyəsinin formalaşdırılması getdikcə aktuallaşır. Bu problemin həllinə ən yaxın yanaşma məkan iqtisadiyyatı və ya yeni iqtisadi coğrafiyadır ki, onun əsas müddəaları Nobel mükafatçı P.Kruqmanın əsərlərində formalaşdırılıb. Yeni iqtisadi coğrafiya iqtisadi fəaliyyətin müxtəlif növlərini bir coğrafi ərazidə lokallaşdıran və ya onların coğrafi səpələnməsinə səbəb olan mərkəzdənqaçma qüvvələrinin mahiyyətini təhlil edərək iqtisadi məkanların və əlaqələrin yaranmasını izah edir.

Ümumiyyətlə, XTƏ-lərin müasir nəzəriyyələri təsərrüfat subyektləri: ölkələr, firmalar arasında əmtəə və xidmətlərin mübadiləsinin ilkin şərtlərini, qanunauyğunluqlarını və məhdudiyyətlərini öyrənir. Əsas nəzəriyyələr dünya bazarında əmtəə və xidmətlərin istehsalçılarna, təchizatçılarna və alıcılarna yönəlmiş nəzəriyyələrdir: kəşişən tələb nəzəriyyəsi, texnologiya boşluğu nəzəriyyəsi, sahədaxili ticarət nəzəriyyəsi, məhsulun həyat dövrü nəzəriyyəsi, rəqabət üstünlükləri nəzəriyyəsi, yeni ticarət nəzəriyyəsi, natamam müqavilələr nəzəriyyəsi, ticarətin məkan nəzəriyyəsi və s. Bütün bu nəzəriyyələr xarici ticarətin klassik iqtisadi nəzəriyyələrinin - merkantilizm, amil üstünlükləri və bazar tarazlığı nəzəriyyələrinin hüddullarından kənara çıxır və iqtisadi subyektlərin beynəlxalq arenada rəqabət qabiliyyətini və iqtisadi təhlükəsizliyini müəyyənləşdirən iqtisadi fəaliyyətinin müxtəlif aspektlərini bazar,

natamamlıqlar, rəqabətin dərəcəsi, dövlətin iqtisadi siyasəti, resursların və istehsalın yerləşdirilməsi və s. kimi müxtəlif amilləri nəzərə almaqla izah edir.

Nəticə

Beləliklə, iqtisadi təhlükəsizliyin gücləndirilməsində xarici ticarət əlaqələrinin rolunun artırılmasının konseptual əsaslarını dərinlən dərk etmək və müasir dövrün tələblərinə adekvat olaraq baxmaq vacib məsələ kimi qiymətləndirilməlidir. Bunlarla bağlı olaraq baxdığımız ticarət və xarici ticarəti nəzəriyyələri əmtəə və xidmətlərin beynəlxalq mübadiləsinin müxtəlif ilkin şərtlərini, amillərini və nəticələrini əks etdirir. Eyni zamanda, bir qrup fikirlərimizi də ümumiləşdirmişik:

– Zənnimizcə, nəzəri optimallara təcrübədə həmişə nail olmaq mümkün deyil, buna əsas məneələr daxili və xarici dəyişikliklər (məsələn, xarici bazarlarda ixrac olunan məhsullara tələbin dəyişməsi) ola bilər;

– Hesab edirik ki, nəzəri alətlərdən istifadənin effektivliyi təcrübədə hansı məhdudiyyətlərin müşahidə olunduğundan asılıdır və xarici ticarətin səmərəliliyinin artırılması mexanizmlərində bunların nəzərə alınması vacibdir.

– Bizə görə tətbiqi məsələlərin həlli zamanı nəzəriyyənin seçimi həm də xarici ticarət münasibətlərinin iştirakçıların qarşılaşdıqları konkret məqsədlərlə müəyyənləşdirilir, bu halda və ya digər nəzəriyyənin tətbiqi, ilk öncə, ölkənin beynəlxalq aləmdə fəaliyyətlərin optimallaşdırılması və iqtisadi təhlükəsizliyin təmin edilməsi vəzifəsini qarşıya qoyur və əsas prioritet vəzifələrdən biri də həmin proseslərdə xarici ticarət əlaqələrinin rolunun artırılmasıdır və s.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Гигаури, М.Н. Адам Смит и «Богатство народов» / М.Н. Гигаури, М.В. Бурлакова // Молодой ученый. – 2017. № 1 (135). – с. 155-157.

2. Курихин, С.В. Теория внешней торговли в работе Адама Смита "Исследование о природе и причинах

богатства народов" / С.В. Курихин // Вектор экономики. – 2019. – № 5(35). – С. 139.

3. Шилькова, В.В. Учение о разделении труда как базовый концепт экономического развития в теории Адама Смита и современность / В.В. Шилькова // материалы Международной научно-практической конференции «Экономика. Общество. Человек». – 2014. – С. 347-352.

4. Валитова, А.Р. Международная торговля: теория, развития, структура регулирования. Международный научный журнал «Вестник науки» № 6 (27) Т.4, июнь 2020 г.

5. Олейнов, А.Г. Теории международной торговли и внешнеторгового регулирования (Часть I) / А.Г. Олейнов // Мировое и национальное хозяйство. – 2020. – № 2(51), с.1-28.

6. Муратова, Е.А. Неотехнологические школы в теории международной торговли / Е.А. Муратова, П.А. Рак // Студенческий научный форум 2021: сборник статей Международной научно-практической конференции, Пенза, 20 октября 2021. – С. 112-114.

7. Теория коммерции: учебное пособие / М.В. Сафрончук, И.А. Стрелец, В.А. Часовой, Д.Н. Юрлина. – Москва: МГИМО-Университет, 2017. – 216 с.

8. Зуев, В.Н. Методология классификации и оценки форм региональной интеграции. ЕЭИ — № 3 (24) май, 2014, с.25-43.

9. Олейнов, А.Г. Теории международной торговли и внешнеторгового регулирования (Часть I) / А. Г. Олейнов // Мировое и национальное хозяйство. – 2020. – № 2(51), – с.1-28.

10. Кузнецова, И.Д. Конкурентные преимущества предприятий торговли в рыночной среде / И.Д. Кузнецова, Н.В. Фомина // Современные наукоемкие технологии. Региональное приложение. – 2017. – № 4(52). – С. 79-86.

11. Санкт-Петербургская декларация лидеров "Группы двадцати". URL: <http://ru.g20rus-sia.ru/news/20130906/782776168.html>.

Нияяр Эльдар гызы ТАЛЫБОВА

*докторант кафедры «Мировой экономики» Бакинского Государственного Университета. AZ 1148,
ул. Академика Захида Халилова, 23. Баку, Азербайджан
E-mail: dosent1966@mail.ru*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ВНЕШНЕТОРГОВЫХ СВЯЗЕЙ В ОБЕСПЕЧЕНИИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ

Резюме

Целью исследования является рассмотрение теоретических аспектов внешнеторговых связей в обеспечении экономической безопасности. С этой целью анализируется имеющаяся теория внешней торговли. Раскрыта сущность мысли и теории представителей классической экономической школы и других мировых ученых. Рассмотрены особенности развития и практические методы деятельности внешнеторговых связей в XX веке. Исследована роль и важные функции внешней торговли в условиях экономической глобализации. Даны рекомендации и обобщены теоретические аспекты внешнеторговых связей в обеспечении экономической безопасности.

Методы исследования – в статье использован ряд научных методов, в том числе научная абстракция, анализ, синтез и обобщение. Одновременно было учтено мнение и мысли разных исследователей.

Результаты исследования рассматриваются в подготовке концептуальных основ и более оптимальных теоретических подходов к организации и расширению внешнеторговых связей в усилении экономической безопасности страны.

Ключевые слова: экономическая безопасность, внешняя торговля, внешнеторговые связи, теоретические аспекты, усиление внешнеторговых связей, экономическая эффективность.

Nigar Eldar TALIBOVA

*doctoral student of the Department of "World Economy" of Baku State University.
AZ 1148, acad. Zahid Khalilov str., 23. Baku, Azerbaijan
E-mail: dosent1966@mail.ru*

THEORETICAL ASPECTS OF FOREIGN TRADE RELATIONS IN ENSURING ECONOMIC SECURITY

Summary

The purpose of the research is to consider the theoretical aspects of foreign trade relations in ensuring economic security. For this purpose, the available theory of foreign trade is analyzed. The essence of the thought and theory of representatives of the classical economic school and other world scientists is revealed. Peculiarities of development and practical methods of activity of foreign trade relations in the twentieth century are considered. The role and important functions of foreign trade in the conditions of economic globalization are investigated. Recommendations are given and theoretical aspects of foreign trade relations in ensuring economic security are generalized.

Research methods - the article used a number of scientific methods, including scientific abstraction, analysis, synthesis and generalization. At the same time, the opinion and thoughts of different researchers were taken into account.

The results of the research are considered in the preparation of conceptual foundations and more optimal theoretical approaches to the organization and expansion of foreign trade relations in strengthening the economic security of the country.

Keywords: economic security, foreign trade, foreign trade relations, theoretical aspects, strengthening of foreign trade relations, economic efficiency.

Daxil olub: 12.10.2023